

נובמבר 2008 • חשון תשס"ט

האם עמדה פילוסופית קיומית הכרחית לטקסט הספרותי? דר' זיוה פלדמן

ספרות ופילוסופיה: נקודות מפגש,
מאת אורציון ברתנא, הוצאת כרמל 2008, 286 עמודים.

האם עמדה פילוסופית קיומית הכרחית לטקסט ספרותי? – זו השאלה המחקרית העולה מתוך ספרו של ברתנא *ספרות ופילוסופיה: נקודות מפגש*. מדובר במחקר היוצר קו דיאכרוני בין עמדה פילוסופית ברורה בספרות העברית לבין חסרונה בספרות הפוסט מודרניסטית. מצד אחד קיום מהות ערכית ביצירה, ומצד שני חוסר עמדה פילוסופית וביטול המהות כערך. מדובר בציר שעליו נעה הספרות העברית מהמאה ה-19 ועד המאה ה-21. השאלה שנשאלת כאן היא מה חשיבותה של הפילוסופיה לספרות ומה חשיבות הספרות לפילוסופיה. או: האם יצירה ספרותית יכולה לצאת מהקיום היומיומי של מחברה ולפנות אל המהות? או שהיא יכולה להיות להתקיים כיצירה אסתטית בעלת ערך, גם אם היא נשארת רק באקזיסטנציה של היוצר ללא מסקנות קיומיות. יתרה לכך, האם תפקידה של היצירה הספרותית לתת "מרשמים" לעמדה הקיומית שהיא מעלה?

לצורך הדיון מפנה אותנו המחבר מיצירותיהם של ברנר, ברדיצ'בסקי אל יצירותיהם של אורפז, עמיחי, קרת וטאוב. הדיון הוא בין הפילוסופיה האקזיסטנציאלית המאפשרת ראייה רחבה של המציאות, הסקת מסקנות ותובנות לגבי הקיום, ביצירותיהם של ברנר, ברדיצ'בסקי ואורפז. לבין שבירה מוחלטת בפוסט מודרניזם הנמצא ללא עמדה קיומית, אלא רק "אדם בתוך עצמו הוא גר", מה שמונע היבט ערכי-מוסרי-כללי ביצירה. מכאן נשאלת השאלה האם ניתן להוכיח הנחות אלה גם על יצירתו של ברתנא, יצירות שלא הוזכרו במחקר זה. בכך ניתן ליצור חיבור בין המבקר, הפובליציסט, המשורר והסופר, "כתרים" שברתנא חובש. זאת מתוך הנחה שהיצירה היא ביטוי של אוטנטיות והפילוסופיה ביצירה היא בעמדת מבקר, המבקר את האוטנטיות של היוצר עצמו.

במחקר זה ניתנת סקירה מקפת על משנתו של קירקגורד, סארטר, ניטשה ואחרים, בצד סקירה של הספרות העברית, לסינתזה של התזה שעוצבה. ברתנא רואה בקירקגורד אבי המחשבה הדתית-אקזיסטנציאלית (שם, 26). קירקגורד טוען שמקומו של הפרט ביצירה הוא בפנייה אל האינטואיציה. עמדה זו יוצרת רב משמעות, אולם בהיענות אל האבסורד. האינטואיציה וההיענות אל האבסורד יכולים להוביל אל החשיבה הדתית, שהיא חווייתו של המאמין מתוך רצון. זאת משום "שאינו יכול לדעת את היותו חוץ מעצם ההבחנה בהיותו עצמו" (שם, 28). כאן נוצרת נקודת מפגש עם הספרות אשר בפנייה אל הפילוסופיה מנסה להביא את הסבל לידי חיוב ולא לידי שלילה. מכאן שהאדם

יתמודד ב"מצב גבול" באמצעות האינטואיציה ולא באמצעות השיטה. ברתנא בשירו "טיול מאחורי הבית" (בקובץ "טיול מאחורי הבית, 1993, 7) אומר: "בסך הכל טיול מאחורי הבית. ודווקא כאן לפגוש את האלים. ירוקת בזווית. הבית גוש ענק אינו נותן \ לאור לבוא בעשבים אשר משתחווים אליו אפיים. \ עם פח אשפה ביד. ודווקא כאן לפגוש את האלים. ודווקא כאן איני לבד. [...]. בלי הזמנה. בלי סימנים. ולא הכין אותי שום אור. \ ודווקא כאן חזרתי מפויס. שקט טהור". לפנינו ביטוי קיומי-אסתטי של דובר שירי הנמצא במצב קיומי נמוך ומרגיש בו מפויס. או ליתר דיוק, להיות עם פח אשפה ביד, במקום הנמוך ביותר, ולהרגיש טהור. לחזור מפויס ונקי משום יכולת קבלת המציאות והבנתה, כשם שאומר קירקגרד. זהו ביטוי אסתטי ומסקנה בעמדה דתית של עוצמה מהמקום הנמוך של החיים. ביטוי של אוטנטיות היוצר עמדה פילוסופית רב משמעית באמנות. היופי הדיאלקטי של המציאות בא כאן לידי ביטוי, כשכל מושג מביא לניגודו. לכן היצירה הספרותית היא ביטוי להשתנות ולזרימה האינסופית בחיי האדם. האדם האוטנטי על פי קירקגרד נמצא בין אסתטי – מוסרי – לדתי. האסתטי מפרק את הביטוי הסובייקטיבי, המוסרי נותן נצחיות תבונית המובילה לשלב האתי-דתי, ליראה שהיא מימוש מלא. קיים כאן ביטוי של אדם עליון השלם עם עצמו בחיפוש אחר דרך, שאותה הוא מציג לפני קוראיו. לפנינו אדם השואף לאמת שלו ובכך הדתיות יוצרת סינתזה בין אסתטי לאתי. כמי שאומר ראה כיצד ניתן להתמודד, כ"אדם המחפש משמעות" (ויקטור פרנקל).

זלדה מנסה בעזרת שירתה להגיע לאותה נקודה של האינסוף שהיא ללא גוון, שהיא האמת הטהורה. על כך אומרת: "אם נשמתך חסרת פניותו כציץ העמקים תגיע אל לב הדברים [...]. תגיע לשערן שאין לו גוון [...]. לא תטבע בעכשיו עד הנקודה הפנימית" ("כציץ העמקים", שירים, 37-38). אלה הם הדברים שאומר קירקגרד כאשר הוא רואה באסתטי תזה, במוסרי אנטי – תזה ובדתי סינתזה. הרצון "שלא לטבוע בעכשיו" אלא להגיע למהות הדברים היא אשר יוצרת את נקודת המפגש שבין הפילוסופיה, של המשוררת החסידית זלדה, לגישה האקזיסטנציאלית-דתית של קירקגרד. זלדה, כמשוררת הדוברת מעמדה דתית-חסידי, אינה מציבה כאן סובייקט הטובע בעצמו, אלא טווה דרך, כיצד ניתן לבטא עמדה אקזיסטנציאלית ב"מצב גבול" שבו האני נמצא. לכן מציעה: "קח סירה וחצה את ים האש" ("כל שושנה", פנאי, 1974). זו התבוננות במצב נתון וחיפוש דרך להתמודד עמו.

כאשר פונה ברתנא אל הפוסט מודרניזם, הוא שולל כל אפשרות לעמדה מוסרית. הטקסט נשאר ללא אמירה, ביציאה כנגד כל אידיאולוגיה או מוסר המראה דרך וכסיפור ריק של שפה ענייה (שם, 276). לעומת הפוסט מודרניזם, קירקגרד רואה בסבלו של אברהם מנוף להגיע לאינסוף בהיותו בעמדת הקורבן הצודק והסובל. זאת לעומת הספרות הפוסט מודרניסטית, כיצירתו של קרת, היוצרת לדעת ברתנא, תוצר שבא לבטל כל יכולת פילוסופית של הטקסט. אין בה חיפוש אחר המשמעות והמהות היא שבירת האמונה. לדעתו אין כאן פילוסופיה אלא רק טכניקה של סיפור, טקסט שנשאר ללא אמירה:

המאפיין את קרת, הוא חוסר המשמעות שבשימוש האירוני. הצפייה הרגשית, הנבנית במערכת הקצרה מאד, שלפני הכאלו-פואנטה בסיום, מופרת בשימוש האירוני. היא מסתברת כלא נכונה. אבל שום קתרזיס, שום הקלה, שום הבנה אחרת של המערכת שתוארה עד לסיום, לא מתרחשת, הטקסט נשאר ללא הבהרה, ללא אמירה (שם, 270).

הפנייה לניטשה, במחקר זה מאפשרת ליצור הקבלות פילוסופיות בינו לבין קירקגרד. ניטשה כקירקגרד אינו רואה עצמו כפילוסוף, אלא אדם חדש שפונה לאדם חדש העומד להיווצר (שם, 37). ניטשה טוען ש"כדי לכוון מקדש מן ההכרח להחריב מקדש" (שם, 37), משום שרק כך יבוא לידי ביטוי ה"אני העליון", שבכוחו לחבר בין השברים וליצור את החדש. גם הוא, כקירקגרד יוצא נגד השיטה ופונה לאינטואיציה. לכן האמנות היא פולחן ומקדש. בכך למעשה הוא ממשיך את המבט הדתי מתוך גישה אסתטית – אקזיסטנציאלית ולא מטפיסטית אתית. מכאן שהאמן מקבל את תפקיד האל כבורא, כך האסתטיקה נעשית מקור לאתיקה. הפרגמנטים שנוצרים אחרי השבירה מאפשרים ליצור "מקדש" חדש, ליצור ספרות עתידנית מתוך השברים הישנים. כן טוען ברתנא, בהתייחסו לניטשה,

שהמדע והאמנות מקבילים הם משום ששניהם דורשים אינטואיציה ויצירתיות: "שניהם קשורים להתמודדות של הפרט האחר, היוצר עולמות בפרשנותו ובנכונותו לחיות פרשנות זו" (שם, 44).

ניטשה כפילוסוף פונה אל הספרות, כן סארטר, הנע לסירוגין מהפילוסופיה לספרות ולהיפך. בפנייה אל הסיפור "הכותל" נראה את תפיסת עולמו של סארטר שהיא "על פי תדמית העולם של הישות והאין" (שם, 47). איש התא הנתפס על ידי השלטון הפשיסטי בספרד יוצא להורג אלא אם כן ילשין על מפקדו ויגלה היכן הוא. זו עמידה על סף תהום שבו היחיד נמצא בדילמה מוסרית-קיומית. החלטתו למסור את המפקד היא החלטה אקזיסטנציאלית, משום שמאחורי הקיום האישי שלו כל הערכים האחרים הם משניים. על כך אומר הדובר בסיפור, בגוף ראשון: "לחיי לא היה ערך רב מאשר לחיי; שוב לא היה ערך לכל חיים שהם. הנה עומדים להצמיד אדם לקיר ולירות בו עד שימות; אך מה לי ספרד ומה לי האנארכיה. שוב לא נודעה חשיבות למאום...ועליצות משונה ירדה עלי" (סארטר, "הכותל", *אינטימינות*, הדר, 172). כאן בא לידי ביטוי הקיום לפני המהות – הישות כערך קיומי. הקשר, שבין הסיפור לפילוסופיה של סארטר, זה חירות קבלת ההחלטה וביצועה. הטקסט הספרותי – האקזיסטנציאלי הוא דינאמי ונמצא בתהליך של השתנות, משום שבסופו של דבר המפקד לא היה באותו מקום, שאליו שלח את שוביו, ושניהם ניצלו. טקסט זה מדגיש את מגבלות השפה הפילוסופית משום שכדי להמחיש את עמדתו הפילוסופית היה זקוק לספרות, וכך "הסמל הספרותי משרת בזה את המשנה הפילוסופית שבה ההתנסות הפרטית היא חיונית, מהותית" (שם, 55).

באמצעות הסיפור "שריפות" (*שריפות*, הקיבוץ המאוחד, 1985, 9-21) אנסה לבדוק את נקודות המפגש שבין פילוסופיה לספרות, בפנייה אל ברטנא כסופר. הסיפור "שריפות" אינו ניתן להגדרה חד משמעית משום שאפשר להתייחס אליו כסיפור לירי, או סיפור ריאליסטי-פנטסטי הפונה אל החלום ואל המיתוס. הסיפור מתאר שריפות שמתרחשות בכל לילה. הדובר צופה בשריפת חדרו וחפציו, כאשר הוא יודע שבבוקר ימצא אותם בשנית. השריפה יכולה להכחיד חפצים אולם לא מלים או ערכים. מה שמעביר את הקורא מפנטסיה לאבסורד, משום שמה שנשרף ממשיך להתקיים, וההורים המתים של נערתו חוזרים לשבת בגן. נערתו היא בבואתו כאין ויאן, או ככוח פנימי שבדובר הרוצה לפרוץ ולהבין. יש כאן ביטוי למלחמת תרבות וניתן להניח שמדובר בתרבות עם ישראל. זו זעקת הדובר-מספר אשר חש שתרבות ומסורת רבת שנים וחוכמה, הולכת ומפנה את מקומה לתרבות רזה, לאינסטנט תרבות. מכאן שהשריפות הן בתוכנו, אנשים שורפים כל לילה את עבר-תרבותם. לכן עכשיו יש להסתיר אותה במרתפים. זו אמוטיביות סובייקטיבית של הדובר ונערתו כדמות אחת, שלה היבט נשי וגברי. כדי להבין את קיומו הוא חייב לעבור דרך המים ולהיוולד מחדש, גבוה על גג הבית. רק שם, מגבהים תגיע התובנה והבנת המציאות. גישה זאת ניתן למצוא גם אצל Bachelard¹ המדבר על מקומו של הבית בחיי האדם, בין המרתף והיצרים האפלים, לבין הגג, המאפשר ביטוי של האני העליון. מסתוריות המקום וההליכה בין השורשים מאפשרת את הפרשנות המיתית של החזרה לגן-עדן. מכאן שניתן לראות מסע זה כמחזור חיי אדם, מעובריות לילדות, בגרות וזקנה (שהיא בהקבלה להבנה וחוכמה). כל זאת בתוך סבך החבלים והשורשים אשר הדובר עובר דרכם. מבנה סיפורי זה ועלילה זו מזכירים את גיבורו של ניטשה זאראטוסטרה. ההשוואה בין שני הסיפורים היא היכולת לראות את הזיכרונות והיכולת להסיק מסקנות לגבי ההווה.

הדמות הסיפורית נמצאת במציאות פנטסטית של חלום. הפנטסיה אינה זרם או ז'אנר אלא תופעה. וכתופעה היא פונה אל הקיום בחיפוש אחר המהות האתית שאמורה להיות בו. סיפור זה אינו פונה רק לפילוסופיה המערבית אלא גם לפילוסופיה של המזרח הרחוק. הדובר רואה על דלת נערתו הסגורה "שתי צלליות לבנות של כפות רגליים מודבקות משני צדי חור ההצצה. אני יודע מה כתוב עליהן. על האחת כתוב 'הייתי'; על השנייה כתוב: 'כאן'. אני עצמי כתבתי זאת בלילה בו הדבקתי אותן על הדלת". "הייתי" זו החשיבה המערבית והפסיכולוגיה המתייחסת לעברו של האדם. לעומת זאת "כאן" מתייחס לפילוסופיה של המזרח הרחוק הפונה אל כאן ועכשיו. סיפור זה בנוי על חוויה אישית

¹ Gaston Bachelard, *The Poetics of Space*, Beacon Press, Boston, 1958.

רומנטית של העבר, היוצר קשר עם הפילוסופיות של תרבויות שונות. סיפורו של נער העוזב את הבית עם התבגרותו, כפרידה ראשונה של מתבגר מהמקום הבטוח של בית הורים. המרכיב הפילוסופי יוצר תחושה של מימד נוסף המאפשר להבין דברים אחרת ובצורות שונות, שלא מאפשרות חד משמעיות של הנאמר. או במילים אחרות, כל מה שאנו רואים אינו אומר שזה מה שיש. הספרות תפקידה להוציא את הקורא משלוותו, אחרת אינו מעורב בטקסט ואינו יכול להקביל עמדות קיומיות, של דמות מתוארת, עם עמדותיו שלו.

כאן ניתן לחזור אל הדיון המחקרי של ברתנא, המשווה בין רומנטיקה לניאו רומנטיקה. הרומנטיקה היא ביטוי לבדידותו של היחיד "שהיא גם חירות מוסרית. עליו בלבד מוטלת המשימה, אם היא פעילה אם היא סבילה...בכל מקרה, היוצר, מוסרית, עומד בפני החופש להחליט ולהתבטא" (שם, 167). לעומת התפיסה הדקדנטית השייכת לניאו רומנטיקה, המדברת על עוצמתו של הרע, או על יופיו ועל הערצת המוות. הטבע הוא מקומם של הבודדים וביאליק "מציג את עצמו שוב ושוב כבודד שיכול לחוות את הטבע במלואו, מתוך בחירה חופשית" (168). עמדה זו יוצרת הקבלה עם יצירתו של ברתנא, למרות שאינה שייכת לרומנטיקה, ולפי הגדרתו ניתן לשייכה לניאו רומנטיקה. כן ניתן להשוות סיפור זה ל"מחניים" של ברדיצ'בסקי משום ש"מראשית הסיפור נרמז כי מתחולל בו תהליך של למידה; תהליך העשוי להגיע לשיא מפתיע, שיא של פואנטה לקראת סוף הסיפור...בין שתי זוויות ראייה משלימות." (שם, 154).

הפרק העוסק בספרות בדיונית מנסה גם הוא להבהיר את הקשר, ונקודות המפגש שבין פילוסופיה לספרות. המדע הבדיוני הוא הצצה אל הבלתי ידוע. הוא מגשר בין שפות עתיקות וחדשות ומנסה ליצור סדר בתחומים חדשים ובלתי מובנים. "הוא שם כולל לכלל היצירות המתארות מצב עתידי במושגים שיש להם קשר לחשיבה טכנולוגית או לחשיבה מדעית" (שם, 58). הקשר בין המדע הבדיוני לפילוסופיה הוא בעזרת השאלות הקיומיות שהוא מעלה, כגון: מדוע קיים הכל כפי שהוא קיים? או האם הקיום הוא ערך משתנה? מסקנתו של מחבר מחקר זה היא "כי השימוש בפילוסופיה, בתחומי הספרות, עושה את הטקסט הספרותי מצומצם יותר במשמעויותיו, ברור יותר וחד-משמעי יותר, ואילו השימוש בספרות במסגרת הטקסט הפילוסופי עושה אותו רחב-משמעות יותר וחד-משמעי פחות" (שם, 284). מכאן שעמדה פילוסופית הכרחית לטקסט הספרותי משום שהתרחקות יוצרת שטחיות ללא שום מחויבות, כך גם בספרות המדע הבדיוני. שללא כן הטקסט הופך להיות ל"תקשורת שאינה נושאת מסר נוסף, במילוי מערכות של עשייה לא רעיונית" (שם, 283). או: אבסורד חסר משמעות של כאוס ועליבות.

קאמי וסארטר האמינו שספרות יכולה לשנות את העולם. שניהם פנו אל הטקסט הספרותי, כדי להביע את העמדות הפילוסופיות האקזיסטנציאליות שלהם. אולם כיום ניתן להניח שזו עמדה קיצונית מדי. יחד עם זאת אין לבטלה על הסף ויש להתייחס לספרות ככוח מניע. מכאן אנו מגיעים למסקנות משמעותיות, אשר מחקר זה הגיע אליהן:

1. טקסט "גמור" הוא כאותה תמונה התלויה על הקיר ולא מעוררת עניין כפי שהצליחה ליצור בהתחלה. התמונה, או הטקסט, הפכו להיות לאובייקטים סטטיים. מכאן טוען ברתנא שהפילוסופיה האקזיסטנציאלית, כפי שהיא משתמעת מטקסט ספרותי, יוצרת דינאמיות של טקסט "הנמצא בתהליך של השתנות והתחבטות" (שם, 55).
2. הפילוסופיה שונה מהספרות בכך שהיא מתארת מערכת כללים שאינה תלויה בפרט הספציפי. הספרות האקזיסטנציאלית מחפשת כללים בכאוס הבלתי מובן ובניסיון האישי.
3. נוצר כאן יחס בין תוכן לצורה, משום שהקיום אינו עומד בפני עצמו, הוא תמיד תלוי הקשר של קוטב אופקים ותרבות.
4. אין שיטה, משום שהיררכיה המוסרית מבוססת כל פעם על בחירה מחדש. לכן לכל דבר הלוגיקה שלו.

5. הספרות היא נקודת מפגש בין אדם להגותו, בין חזון למציאות. לכן יש מקום בספרות לנביא החילוני במחשבה המודרניסטית, בגיבושה של היהדות בעת החדשה. את הנביא החילוני נמצא הן אצל עמיחי והן אצל אורפז. אורפז מדבר על התגלות ואהבת היצירה, שהיא נחמה לדמות. בכך הוא יוצר אקזיסטנציאליזם חיובי, אקטיבי. לעומת זאת עמיחי ההתלבטות אצלו נשאת ללא ערך מוסף. זהו אותו ערך מוסף הנותן ליצירה את כוחה המוסרי- אקזיסטנציאלי.

מרכז אריאל למחקרי מדיניות • Ariel Center for Policy Research (ACPR)

NATIV נתיב

www.acpr.org.il • ariel.center@gmail.com